

and foremost served conservative interests of the male elite; in relation to this material, thoughts about “revolutionary impact” are hardly what enters one’s mind.

I would also like to emphasise that “What is Enlightenment?” is still a relevant question. Here the term “the Enlightenment” in the singular is applied throughout the volume, and as such it tends to indicate an entity, a set of coherent ideas, that swept over and changed Europe. During the recent decades, several scholars and experts on the period have suggested that we modify the term or use other terms that imply a higher degree of complexity. For instance, Thomas Bredsdorff has promoted “den brogede oplysning” (the motley enlightenment) and others have suggested that we should speak in the plural about enlightenments. I would have appreciated a degree of reflection on these issues surrounding the concept in the introduction. However, this remark should not obscure the fact that the authors of the volume actually do consider the period as multidimensional, and that the contributions challenge several earlier assumptions about, for instance, the centres and margins of the processes in Europe. The editors have certainly fulfilled their aim of presenting the eighteenth-century periodical press as a highly important vehicle for the dissemination of ideas in the period. Any scholar of the eighteenth century could find this volume useful and especially those who want to engage in studies about the periodical press.

Tilda Maria Forselius

Sofia Ling, *Konsten att försörja sig: Kvinnors arbete i Stockholm 1650-1750*, Monografier utgivna av Stockholms stad, 256 (Stockholm: Stockholmia förlag, 2016). 269 s.

Kvinnors arbete i tidigmodern tid börjar träda ut ur historieskrivningens skuggor. Det har

tidigare setts som en verksamhet underordnad den familjeförsörjande mannen. Kvinnans ställning på arbetsmarknaden har beskrivits som kringskuren av skråprivilegier och hänvisad till underordning och informellt hushållsarbete. Nyare studier utmanar dessa föreställningar. I Sofia Lings bok om kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750 framträder den tidigmoderna svenska staden som ett utpräglat mångsysslar-samhälle där kvinnors arbete hade avgörande betydelse för familjens försörjning.

Genom suppliker ställda till lokala myndigheter (främst Handelskollegium) i Stockholms stad under hundra år undersöker Ling vad kvinnor arbetade med i staden, hur arbetet organiserades och vilka möjligheter kvinnorna hade att påverka sin arbetssituation. Boken är indelad i fem kapitel. Det inledande kapitlets forskningsöversikt och frågeställningar följs av ett kapitel som tecknar en övergripande bild av kvinnors arbete i staden. Det tredje kapitlet tar sikte på kvinnors arbete och dess organisering i gaturummet. Det fjärde kapitlet undersöker arbetet i huset med utgångspunkt i krogverksamheten. Det femte kapitlet avslutar boken med sammanfattning och slutsatser.

Ling visar att det sågs som en självklarhet att både mannen och kvinnan skulle arbeta för att försörja familjen. Hon menar att Sverige präglades av en tvåförsörjarmodell där båda makarnas arbete sågs som nödvändigt för att upprätthålla en dräglig levnadsstandard. Ett återkommande bekymmer i supplikerna är att kvinnor beklagar sig över att deras män avlidit eller på grund av sjukdom inte längre förmår bidra till försörjningen. De beskrev sig själva som ensörjande, alltså ensamma om försörjningen. Även männen kunde argumentera på detta sätt. Att vara ensam om försörjningsbördan ansågs vara en svår omständighet. Möjligtvis är detta ett svenskt särdrag, vilket också påpekas i boken. Engelska studier har tvärt om visat att män ofta tonade ned den roll som deras hustrur spelade för familjeförsörjningen.

Eftersom studien huvudsakligen bygger på suppliker från Handelskollegiet i Stockholm är det inte förvånande att handel får en framskjutna roll i framställningen. Stockholms kvinnor deltog livaktigt i handeln på gator och torg och skötte sina verksamheter självständigt, utan mannens övervakning. Deras handelsbodas kunde ligga lång väg från hemmet och kvinnan ansvarade för verksamheten. De kvinnor som arbetade i bodar slöt sig ofta samman inför myndigheter och argumenterade för sina rättigheter och mot konkurrensfördelar för den enskilde efter principer som liknade skråväsendets.

Att kvinnor arbetade själva, i stadsmiljön och utanför hemmet, är viktiga resultat. Men mer uppseendeväckande är att deras verksamhet inte behövde ha någonting gemensamt med makens. Det som maken producerade i sin verkstad var inte nödvändigtvis detsamma som hans hustru sålde. Det innebär att kvinnans inkomstkälla kunde vara större än mannens. Det visar också att i det tidigmoderna Stockholm värderade hushållen högre den riskspridning som olika inkomstkällor innebar än samarbetet inom hushållet.

Särskilt utrymme ges åt krögarverksamheten, som tillsammans med rumsuthyrning och brödbakning var de vanligaste näringarna för kvinnor med huset som bas. Inom dessa näringar hade ofta hustrurna den ledande positionen. Positionen som hustru, vilken vanligtvis men inte nödvändigtvis innebar att en kvinna var eller hade varit gift, var en auktoritetsposition. I huset ledde hustrun pigor och drängar i arbetet. Eftersom arbetet med att driva krog sågs som ett fysiskt skonsamt arbete var det ofta ett arbete för ensamstående kvinnor, eller för gamla och sjuka par. Men även gifta kvinnor med yrkesarbetande män kunde få tillstånd att driva krog.

Sammantaget synliggör Sofia Ling den arbetande kvinnan i det tidigmoderna Stockholm. Kvinnor står i varje gathörn, i varje krog. De skriver suppliker och bråkar, försörjer fa-

miljer och knogar. Att kvinnor arbetade i hög utsträckning och att deras arbete spelade en stor roll i den tidigmoderna ekonomin är ett viktigt resultat men kommer inte heller som någon överraskning. Det är dock slående hur pass fria kvinnorna var att sköta sina egna näringar och etablera sig på arbetsmarknaden. Sheilagh Ogilvies omfattande studie i Tyskland med liknande ambition betonar tvärtom kvinnors exkludering. Frågan är om Lings resultat kan sägas vara typiska för det tidigmoderna Europa som helhet, eller endast giltiga för Sverige eller rent av unika för Stockholm.

Lings resultat ifrågasätter bilden av det tidigmoderna arbetet som organiserat efter hushåll och styrt av en paternalistisk husfader. Om kvinnor och män arbetade på skilda platser och med skilda verksamheter, vad var då hushållets roll? Den framstår som inte mycket mer än en beskattningsenhet. Och om makarnas verksamhet präglades av mångsyssleri, vad innebär det då för vår förståelse av hustavlans paternalism? Dessa frågor får inget svar i boken. Lings intresse ligger främst kring frågor om arbetsdelning och försörjning och hon håller sig nära de empiriska resultaten. Ändå skulle en diskussion om hur den skråorganiserade och patriarkala stadsekonomi bör förstås – utifrån det kvinnliga arbete som boken kartlagt – ha lyft resultaten: från att synliggöra tidigmoderna kvinnor till att ställa deras arbete i centrum för hur vi bör förstå det tidigmoderna samhället. Detta hade kunnat göras genom en tydligare positionering mot den forskning om kvinnor, hushåll och arbetsmarknad som nämns i boken, men som behandlas som utgångspunkter än som samtalspartner för undersökningens resultat.

Sammanfattningsvis belyser Sofia Ling i sin bok hur omistligt det kvinnliga arbetet var i den tidigmoderna ekonomin och hur självständigt det bedrevs. Hon visar ett samhälle präglad av mångsyssleri där båda makarna förväntades bidra till familjens försörjning. Bokens empiriska resultat gör den till en mycket

angelägen läsning för alla som vill forstå vardagsekonomi och livsvillkoren för den tidigmoderna människan.

Paul Borenberg

Sebastian Olden-Jørgensen, *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker: en historiografisk-kritisk undersøgelse* (København: Museum Tusulanums Forlag, 2015). 160 s.

Ludvig Holbergs (1684–1754) omfattande historiske forfatterskap har lenge stått i skyggen av hans mer kunstneriske virksomhet. Mens folkekjære komedier som *Jeppes paa Bierget* (1723) og *Erasmus Montanus* (1731), samt de satiriske og essayistiske skriftene står sterkt i både dansk og norsk kanon, har historieverkene stort sett samlet støv. De siste årene har tendensen imidlertid snudd. I kjølvannet av det dansk-norske digitale utgivelsesprosjektet *Ludvig Holbergs Skrifter* (2009–15) og forskningsprosjektet *Holbergs ideologier* (Universitetet i Bergen, 2012–15), har interessen for ”den glemte Holberg” tatt seg kraftig opp. Eller som én av prosjektenes viktigste bidragsytere, historiker Sebastian Olden-Jørgensen, antyder: ”[M]åske venter der historikeren Holberg en lille renæssance” (s.10). Konteksten for sistnevnte ytring sier også sitt; setningen innleder nemlig *Ludvig Holberg som pragmatisk historiker* – den første monografien om Holberg som historiker på 102 år.

Plasseringen av, og forståelsen for Holberg som pragmatisk historiker er et hovedpoeng, og går som en rød tråd gjennom boken. Med dette prosjektet skriver Olden-Jørgensen seg også inn i en lengre tradisjon i Holbergforskningen – blant navn som Caspar Paludan-Müller, Sigurd Høst og Sune Berthelsen. Til forskjell fra sine forgjengere nøyer Olden-Jørgensen seg imidlertid ikke med en lettvent merkelapp, men tar seg også tid til å forklare

utenforstående hva denne plasseringen historiefaglig innebærer.

Den pragmatiske historieskrivingen skriver seg helt tilbake til antikken, og kjennetegnes blant annet gjennom historikerens prioritering av litterær kvalitet, en sammenhengende fortelling, moralske og politiske vurderinger av historiens aktører, personlig erfaring og upartiskhet – altså nettopp den slags hensyn Holberg fremhever i sin historieteoretiske ”Betænkning over Historier” (1735). For Olden-Jørgensen er det innlysende at det er denne typen historieskriving Holberg representerer – noe han også dokumenterer gjennom et knippe interessante og hittil ukjente kilder, deriblant flere av Holbergs samtidige fagfeller. Den pragmatiske historieskrivingen mistet imidlertid status i kjølvannet av historismen på 1800-tallet, da den ifølge Olden-Jørgensen ble avskrevet som innbegrepet av innskrenket ahistorisk moralisme. Her ligger nok også forklaringen på at en oppfatning av Holberg som ”filosofisk historiker”, en slags ”Nordens Voltaire”, har vunnet stor oppslutning i tidligere historiografisk resepsjon. Gjendrivelsen av sistnevnte forestilling er bokens parallelle prosjekt – og indre drivkraft.

Den største delen av boken består av en ”tradisjonsstudie” – en systematisk presentasjon og vurdering av den historiografiske Holbergresepsjonen, fra Holbergs samtidige lesere og kritikere, via toneangivende forskere fra 18- og 1900-tallet som Paludan-Müller, Ernst Sars og Francis Bull, like frem til forskningsaktiviteten i de allerede nevnte Holberg-prosjektene. I denne svært oversiktlige studien spores avvísningen av Holberg som (kildekritisk) historiker, som ventet, langs ”den lærde linje” – fra Hans Gram via Paludan-Müller og Kristian Erslev til Ellen Jørgensen. Ideen om Holberg som ”Nordens Voltaire” spores på sin side tilbake til N.F.S. Grundtvig og Edvard Holm. Likevel argumenterer Olden-Jørgensen for at det først var i forlengelse av to nordmenn, historikeren Ernst Sars og litteraturforskeren Francis Bull,